

Лілія Трофимович

## РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ. 1938 – ЛИПЕНЬ 1939 РР.

*У контексті міжнародних політичних криз передодня Другої світової війни простежуються радянсько-польські відносини та виокремлюється їх український аспект. Розкриваються українське та польське питання у процесі радянсько-німецького зближення.*

**Ключові слова:** радянсько-польські відносини, українське питання, сталінська дипломатія, політика рівновіддаленості, радянсько-німецьке зближення.

*В контексте международных политических кризисов кануна Второй мировой войны прослеживаются советско-польские отношения и выделяется их украинский аспект. Рассматриваются украинский и польский вопросы в процессе советско-германского сближения.*

**Ключевые слова:** советско-польские отношения, украинский вопрос, сталинская дипломатия, политика равноотдаленности, советско-германское сближение.

*In the context of international political crises on the eve of the Second World War Soviet and Polish relations could be traced and the Ukrainian aspect is determined within these relations. Ukrainian and Polish issues are disclosed in the process of Soviet and German converging.*

**Key words:** Soviet and Polish relations, Ukrainian issue, Stalin diplomacy, the policy of equidistance, Soviet and German converging.

Протиріччя радянсько-польських відносин, ставлення Москви і Варшави до української проблеми у передвоєнний період – один з найсуперечливіших і найдраматичніших епізодів у світовій історії ХХ століття – справили значний вплив на тодішню ситуацію в Європі.

Важливий внесок у науковий доробок даної теми склали праці Г. Батовського, Л. Безименського, М. Гетьманчука, С. Грегоровича, Я. Гришина, С. Дембського, С. Дюллен, М. Захаріаса, П. Корната, Н. Лебедєвої, В. Макарчука, В. Матерського, М. Мельтюхова, В. Парсаданової, С. Случа, А. Тараса, М. Швагуляка та інших авторів. Водночас в останні роки полеміка навколо низки аспектів проблеми виходить далеко за межі наукових дискусій, а розкриття величезного масиву документаль-

ного матеріалу спонукає до її подальшого, комплексного аналізу і нового осмислення без ідеологічних та інших упередженостей.

Спираючись на різноманітну джерельну базу та новітні досягнення історіографії, авторка здійснила спробу простежити відносини Радянського Союзу і Польщі, подати сучасне бачення причин і наслідків їх складності, розкрити ставлення цих країн до української проблеми у передвоєнний період.

На кінець 30-х років радянське керівництво прийшло до однозначної думки: світова революція не є пріоритетним напрямком зовнішньої політики СРСР і тривкі позиції на міжнародній арені можуть бути завойовані головним чином традиційними військово-дипломатичними методами. У зв'язку з цим воно визначило для себе різнопланові завдання: забезпечити безпеку Радянського Союзу в умовах посилення Третього рейху на континенті й Японії на Далекому Сході, а також завоювати для своєї країни нові сфери впливу. Причому завдання-максимум тоді для Кремля – відновлення імперії в кордонах 1913 року, для чого потрібен був воєнний конфлікт у Європі [28, с. 285]. Водночас Москва не могла зорієнтуватись, з якого боку могла надходити ймовірна загроза. Агресивні дії нацистів і антикомуністична риторика, викладена у «Майн Кампф», давали всі підстави очікувати саме німецької загрози. Проте Генсек ЦК ВКП(б) Й. Сталін з крайньою підозрою ставився до Великобританії, Франції та Польщі, що особливо посилилася, коли Париж і Лондон не реагували на радянські ініціативи утворити єдиний фронт усіх держав, зацікавлених у збереженні миру, а стали учасниками Мюнхенської конференції, яка була апогеєм їхньої політики «умиротворення», свого роду прелюдією до початку Другої світової війни, остаточно розв'язала руки агресору [13, с. 25; 28, с. 286]. Через кілька років, повертаючись до Мюнхенської угоди, У. Черчілль визнав: «Радянські пропозиції фактично ігнорували. Ці пропозиції не були використані для впливу на Гітлера, до них поставилися з байдужістю, аби не сказати з презирством, яке запам'яталося Сталіну. Події йшли своєю чергою, нібито Радянської Росії не існувало. Пізніше ми дорого поплатилися за це» [35, с. 141].

Своєю чергою, польські лідери і, насамперед міністр закордонних справ Ю. Бек, у період чехословацької кризи 1938 р., будучи впевненими, що Англія та Франція не воюватимуть за Чехословаччину, вирішили скористатись сприятливим, як їм здавалося, моментом для розв'язання давньої суперечки з останньою за Тешинську Сілезію і взяли участь у розчленуванні цієї країни. Крім того, вони висунули Литві ультиматум, вимагаючи визнання законності окупації Другою Річчю Посполитою

Віленської області. Тодішні дії польської дипломатії, що певною мірою грала за «гітлерівськими» правилами, носили реваншистський характер, були спрямовані на здобуття великодержавного статусу, свідчили про неадекватність сприйняття дійсності, істотно погіршили її міжнародне становище, створили враження про союзницькі відносини з Німеччиною, довели країну до міжнародної ізоляції. В підсумку воєнно-стратегічне становище Другої Речі Посполитої катастрофічно погіршилось [31, с. 423-436]. «Восени 1938 р. польські політичні концепції опинились у трагічному конфлікті з воєнно-стратегічними, – зазначав М. Захаріас. – Останні передбачали рішуче втручання в хід подій на Дунаї і Влтаві (мається на увазі протидія аншлюсу і нацистським зазіханням у Судетах – автор), проте з політичної точки зору це було неможливим через небезпеку конфлікту з більш сильною Німеччиною в умовах міжнародної ізоляції» [52, с. 50]. На думку цього польського історика, в тодішній міжнародній ситуації найкращим виходом було би утриматись від будь-якої чехословацької акції.

Вищезазначені дії Варшави викликали глибоке занепокоєння Москви, яка, до речі, запозичила аргументацію першої про національні меншини, аби також нагадувати про присутність у Східній Європі українського та білоруського населення. У зв'язку з цим варто нагадати, що після Ризького миру для Радянської Росії, як зауважили І. Яжборовська, А. Яблоков і В. Парсаданова, Друга Річ Посполита була країною, війна з якою не була виграна, небезпека з боку якої як опори неавтономної версальської системи вкорінялась у громадській свідомості. Кордон з нею був кордоном з «капіталістичним оточенням» і психологічна загроза «Если завтра война, если враг нападет» пов'язувалася саме з Польщею. Більше того, остання сприймалася як найкрупніший реальний противник. Це залишило у свідомості тривкий слід-невиправну біль і взаємну неприязнь, що все більше ідеологічно експлуатувались. Несприйняття Варшавою пропозицій Москви з організації системи колективної безпеки в Європі нагнітало майже усе міжвоєнне двадцятиріччя напруженість у двосторонніх відносинах, що досягла апогею під час Судетської кризи і Мюнхенської угоди. Радянська пропаганда представляла Польщу державою, з якою чи на території якої найближчим часом доведеться воювати. Усе це справило визначальний вплив на протистояння обох країн у часи наростаючого тиску нацизму і вирішення корінного питання про долю польської державності [36, с. 24-25; 24, с. 19].

Наведемо фрагмент із мемуарів російського офіцера, який після революції і громадянської війни опинився у Західній Білорусії і пра-

цював лісничим під Білостоком, опублікованих у білоемігрантському журналі «Часовой» у грудні 1939 р. Ось що він писав про будні радянсько-польського кордону міжвоєнного періоду: «Це була постійна війна між польським прикордонним корпусом і чекістами, які займалися охороною кордону. Постійні диверсії поляків і більшовиків, відправка вивідувачів, постріли ночами, суцільний колючий дріт по всьому радянському кордону, капкани і тривожні сигнали у прикордонних лісах, фальшиві стежки для спіймання «диверсантів», поліцейські собаки і т. д., т. д., т. д. Додайте до цього те, що не минало і місяця протягом цих двадцяти років, щоби польська контррозвідка не розкривала нове більшовицьке кубло на «кресах» [2].

Як зазначила французький історик С. Дюллен, від 1938 р. бере початок ідея неминучості поділу Другої Речі Посполитої, навіть якщо спочатку мова йшла про інший сценарій, ніж той, який врешті-решт був реалізований у вересні наступного року. Це підтверджує низка фактів. Наприклад, 2 лютого 1938 р. заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін під час розмови з болгарським послом у Москві Н. Антоновим зауважив з приводу можливих сподівань Польщі і Румунії одержати Україну, «чого, зрозуміло, не можна навіть пробувати без війни, але якщо буде війна, очевидно, що Польща буде переможена і тоді її союзник Німеччина, для якої так ревно працює зараз полковник Бек, замість того, аби виступити на її захист, прийде, щоб нам запропонувати повернення до старої практики XVIII століття і разом здійснити четвертий поділ польських земель» [51, с. 417].

4 квітня той же В. Потьомкін у листі до повпреда СРСР у Франції Я. Суриця наступним чином прогнозував подальший розвиток подій: Берлін підштовхує Варшаву до конфлікту з Москвою. Причому, він передбачає, мовляв, неминучість розгрому Війська Польського Червоною Армією. «Коли ми займемо деякі області Польщі, Німеччина зробить те ж саме зі свого боку. Фактично, виконуючи план Німеччини, Польща готує собі четвертий поділ і втрату національної незалежності» [14, с. 242]. Одночасно В. Потьомкін рекомендував радянському дипломату організувати антипольську кампанію у французькій пресі.

Стурбована ймовірністю польської експансії в напрямку Литви, Москва направила 18 березня Варшаві серйозне попередження про неприпустимість порушення незалежності цієї країни, що могло, мовляв, мати фатальні наслідки [7, с. 101]. Разом з тим, прагнучи уникнути прямого зіткнення з поляками, Каунасу було рекомендовано погодитися на їхній ультиматум. Оцінюючи тодішній стан радянсько-польських відносин, французький посол у Москві Р. Кулондр зазна-

чив: «Перше зіткнення між ними може виявитися доволі сильним, і я бажаю Польщі, щоб така доля її обминула» [14, с. 241].

Як свідчать документи, Радянський Союз попереджав західні країни про небезпеку демаршу Варшави Празі. Польща, як було заявлено 22 вересня італійському послу в Москві А. Россо, вимагає частину чехословацької території, на якій проживає кілька десятків тисяч осіб польської національності. Вона забула, проте, що на її кордонах живуть мільйони українців, німців, білорусів, євреїв тощо. До того ж, ця країна має «данцигський коридор», який Берлін розглядає як німецьку територію. «Як може Польща сподіватися, що заради чудових очей пана Бека Німеччина після успіху, досягнутого в Чехословаччині, зупинить біля польських кордонів фатальний шлях германців, спрямований за її ж ... визнанням, до завоювання гегемонії не лише в Європі, але й усьому світі? Хто прийде на допомогу Польщі в момент небезпеки!!!?» [21, с. 13]. У своєму донесенні в Рим італійський посол погоджується з неминучим висновком, що наслідком фатального розвитку тодішніх подій стане «четвертий поділ Польщі» [21, с. 13].

23 вересня, близько четвертої години ранку, після нічної наради в Кремлі, В. Потьомкін викликав польського дипломата Ф. Янковського, якому вручив ноту від імені уряду про те, що в разі вторгнення польських військ на територію Чехословаччини Радянський Союз денонсує пакт про ненапад 1932 р. Від польської сторони вимагали також спростування чутки про те, нібито вона планує збройний виступ проти ЧСР [11, с. 363-364; 44, с. 437]. Більше того, з розвідувальної інформації Москві стало відомо, що поляки збираються не допустити радянської військової допомоги Празі і не виключають навіть нанесення удару по підрозділам Червоної Армії, якщо ті вступлять на чехословацьку територію [33, с. 45]. Тому військові приготування СРСР були направлені в першу чергу не проти Німеччини, а проти Польщі.

Реакцію Москви на політику Варшави під час чехословацької кризи розкриває також об'ємна інформація шефа Другого відділу Головного штабу полковника Пельчинського на ім'я Генерального інспектора збройних і міністра військових справ Польщі. У ній, зокрема, вказувалося, що Друга Річ Посполита була піддана нищівній критиці з боку радянської преси, яка здійснювалася за трьома напрямками: 1. Польщу зараховано до відвертих агресорів та порушників миру, захоплюючих чужі землі для вирішення своїх внутрішніх проблем. 2. Рішуче вороже сприйнято концепцію спільного польсько-угорського кордону, висувалися інсинуації про прагнення Варшави до польсько-румунсько-угорського блоку під протекторатом Італії і скерованого, насамперед у своїх

намірах, проти СРСР. 3. Думка про агресивність Польщі, її таємні угоди з нацистами, вироблена на прикладі розчленування Чехословаччини, використовується на кожному кроці для формування недовіри серед балканських країн. В інформації зазначалося також, що «проблему Закарпатської Русі, яку радянська преса постійно називає Закарпатською Україною, потрактовано наразі тільки в площині ворожої радам концепції вісі Рим-Будапешт-Варшава» [42, с. 41].

Про те, наскільки важливе значення Польща надавала приєднанню усього Закарпаття до Угорщини, а, отже, створенню з нею спільного кордону, свідчив запис бесіди радника посольства Німеччини у Варшаві Р. Шеллі з віце-директором політичного департаменту МЗС Другої Речі Посполитої М. Кобилянським 18 листопада 1938 р. Останній сказав: «Міністр не може говорити так відверто, як можу говорити я. Питання про Карпатську Русь має для нас вирішальне значення. Ви бачите, який неспокій викликає це питання в наших українських областях. Ми придушуємо і будемо придушувати цей неспокій. Не робіть для нас неможливим проведення нашої політики. Якщо Карпатська Русь увійде до Угорщини, то Польща буде згідна пізніше виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну. Якщо ж Карпатська Русь залишається осередком неспокою, то такий виступ ви зробите для нас неможливим. Пам'ятайте, про що йде мова» [3, с. 105; 29, с. 82].

Приблизно у такому ж дусі висловлювався і польський посланник в Ірані Я. Каршо-Сідлевський. У розмові з радником німецького посольства у Варшаві 28 грудня він висловив припущення, що через декілька років Німеччина воюватиме з Радянським Союзом, а Польща підтримає її добровільно чи вимушено у війні. А тому, мовляв, для його країни краще до конфлікту цілком визначено стати на бік Третього рейху, оскільки її територіальні інтереси на заході і політичні інтереси на сході, насамперед в Україні, можуть бути забезпечені лише шляхом заздальгідь досягнутої польсько-німецької угоди [3, с. 162].

Своєю чергою, радянській розвідці стало відомо, що 5 січня 1939 р., приймаючи Ю. Бека, А. Гітлер заявив про існування «єдності інтересів Німеччини і Польщі стосовно Радянського Союзу» [23, с. 289]. Надійшла також інформація про те, що під час чергової зустрічі міністрів закордонних справ обох країн у Варшаві 26 січня І. Ріббентроп знову порушив питання про вироблення спільної політики стосовно Москви. Як свідчить запис розмови голів зовнішньополітичних відомств, Ю. Бек не приховував, що його країна претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря; він тут же вказав на нібито існуючі небезпеки, які, на думку польської сторони, потягне за собою

договір з Німеччиною, спрямований проти СРСР. Говорячи про майбутнє останнього, міністр висловив думку, що той «або розвалиться внаслідок внутрішнього розпаду, або, щоб уникнути такої участі, задалегідь збере в кулак свої сили і нанесе удар» [3, с. 195].

Беручи до уваги зазначену позицію Другої Речі Посполитої, її участь у розчленуванні Чехословаччини (єдиного потенційного союзника СРСР у Центральній Європі), Москва, як зауважив В. Макарачук, «не повинна була мати жодних сентиментів до Польщі» [18, с. 81].

Аналізуючи післямюнхенську міжнародну ситуацію і намагаючись шлях до взаєморозуміння з А. Гітлером, Й. Сталін неминуче повинен був звернути свій погляд на Польщу, чиє проміжне географічне положення між Німеччиною та Росією колишній польський президент А. Квасневський назвав «геополітичним прокляттям» [15]. У кожного з її могутніх сусідів був свій не закритий рахунок до неї. У Німеччині це були Данциг, «коридор» і німецька меншина. СРСР же протягом міжвоєнного періоду, як вже зазначалося, розглядав Польщу як антирадянський форпост Заходу і як найбільш ймовірного воєнного противника. Оскільки ні Берлін, ні Москва не змирилися з відновленими в 1918 – 1919 рр. кордонами Речі Посполитої, це створювало передумови для ще одного німецько-радянського пакту антипольської спрямованості [20, с. 84–85]. У зв'язку з цим в історичній літературі неодноразово цитувалися спогади французького посла в Москві Р. Кулондра, в яких він відтворював реакцію В. Потьомкіна на рішення західних держав у Мюнхені, висловлену під час розмови дипломатів 4 жовтня, тобто через кілька днів після конференції: «Не бачимо для нас іншого виходу, як піти на четвертий поділ Польщі» [20, с. 85; 34, с. 47; 43, с. 165].

Як впливало зі щоденникових записів італійського посла у Москві А. Россо, зроблених ще на початку 1938 р., одна радянська «авторитетна особа», яка займала «відповідальну посаду», у розмові з ним нібито «натякнула на можливість четвертого поділу Польщі». А. Россо додав: «Якщо я не помиляюсь, ця особа сказала, що для того, аби цей поділ відбувся, потрібна згода між здійснюючими поділ «державами». Проаналізувавши одержану інформацію, посол визначив «симптоми розпочинаючого зближення з Берліном» [32, с. 54].

Надрукований у жовтні 1938 р. в газеті «Правда» матеріал підтверджував, що радянське керівництво приділяло значну увагу нацистським планам, пов'язаних з Польщею. Критикуючи позицію Варшави під час чехословацької кризи, воно закликала її не рити власними руками могилу для польської безпеки. Тут висловлювалося припущення, що в недалекому майбутньому «фашистська Німеччина, роз-

бешена своєю безкарністю, поставить на порядок денний питання про поділ Польщі» [27].

У кінці листопада у рапорті в Будапешт угорський посол у Москві М. Юнгер-Арногі ділився враженнями про почуте в ході розмов з радянськими дипломатами їхнє бачення подальших перспектив Другої Речі Посполитої. «Вони відверто казали, що політика Бека веде до четвертого поділу Польщі, бо коли розгорнеться німецька агресія в ім'я «мирного вирішення» проблем Гданьська, коридору, Верхньої Сілезії, голоса не піднімуть ні західні держави, ні Радянський Союз» [40, с. 22].

Згідно рапорту польського посла в Хельсінки Г. Сокольницького на ім'я міністра закордонних справ Ю. Бека 12 січня 1939 р., йому стало відомо, що під час раніше проведеної авіаційної виставки в Парижі, один французький генерал заявив у приватній розмові, що до осені настане четвертий поділ Польщі, причому, його країна не зможе і не захоче виступити на її захист [50, с. 20].

Як бачимо, у дипломатичне середовище закидалася думка про можливість угоди між Москвою і Берліном, якщо не сформується союз західних демократій з СРСР і якщо Друга Річ Посполита не піде з останнім на співпрацю. Москва стала пропагувати ідею поділу Польщі, а Генеральний штаб збройних сил Радянського Союзу у своїх стратегічних планах бачив її в фарватері нацистської зовнішньої політики, де «німецько-польські сили» ніби з'єднувались воедино [36, с. 34].

У жовтні-листопаді 1938 р. польський посол у Москві В. Гжибовський мав декілька бесід з керівниками НКЗС, у ході яких висловив побажання його країни поліпшити відносини з СРСР. Так, після тривалої бесіди з ним 20 жовтня В. Потьомкін розцінив її як певний зондаж у передчутті, що в недалекому майбутньому сусідній країні доведеться самій на собі відчувати небезпеку німецької експансії. Він ставив собі в заслугу те, що поляку не вдалося «спровокувати» його на заяви, «які можна було б використати як докази нашої непримиренної ворожнечі до Німеччини і нашої остаточної відмови від співробітництва з Францією» [7, с. 600].

Під час бесіди М. Литвинова з В. Гжибовським 4 листопада нарком запропонував проект спільного комюніке, схвалений Політбюро ЦК ВКП (б) днем раніше. У цьому був, зокрема, і такий пункт: «... будучи зацікавлені в збереженні миру і спокою на всьому просторі Сходу Європи, обидва уряди будуть консультиувати один одного у випадках, коли миру і спокою буде загрожувати будь-яка небезпека» [25, с. 364].

У ході подальших переговорів Варшава надала комюніке доволі загальний характер, зокрема вилучивши з нього вищезазначений пункт.



З цього приводу М. Литвинов зауважив: «Польський уряд вихолостив наш проект і вийшов документ доволі безбарвний» [7, с. 648-649; 25, с. 365].

Реагуючи на опубліковане комюніке, німецький посол у Москві Ф. Шуленбург висловив у приватному листі до Берліна 28 листопада наступне припущення: «Ця офіційна заява цілком очевидно спрямована проти нас, але, на жаль, ми не знаємо, чим вона викликана. Можливо, Польща, побоюючись нас, хоче прикрити в себе тил. Але чому?? Залучення Радянського Союзу Польщею великого захоплення в Німеччині не викличе. Невже на нашому східному кордоні бути грозі?» [32, с. 74].

У своєму звіті від 3 грудня 1938 р. про польсько-радянське зближення, ініціатива про яке надійшла, на його думку, з Варшави, Ф. Шуленбург звернув увагу на те, що страх сталінського керівництва перед зростаючою міццю Німеччини і бажання прикрити тил на випадок загрози з її боку спонукали Москву і Варшаву подолати існуючі протиріччя. СРСР, на його переконання, відчував себе після Мюнхена ізольованим; Францію Кремль вважав слабкою і нездатною на рішучі дії, а Чехословаччину – васальною країною, котра повинна служити трампліном для подальшого просування в сторону Радянського Союзу. «Закарпатська Україна, – зазначив посол, – під впливом Німеччини уявляється Радянському Союзу ... великою небезпекою... Нормалізуючи свої відносини з Польщею, Радянський Союз сподівається вирвати Польщу із фронту держав-агресорів» [39, с. 115-117].

Водночас слід погодитись із В. Матерським, який, оцінюючи спільне польсько-радянське комюніке з точки зору погіршення відносин між Польщею і Німеччиною, стверджував, що воно, як і реакція преси, викликана цим документом під гаслом зближення Варшави і Москви, частиною політичних оглядачів були оцінені як антинімецька демонстрація. В цьому розумінні західна польська політика, що перебувала під тиском «остаточного вирішення», одержала додаткові ускладнення. Всупереч задумам польського МЗС черговий раз було взято під сумнів переконання Берліна, що союз з Другою Річчю Посполитою на антирадянській платформі – це лише питання часу [47, с. 326-327].

Як відомо, ще 24 жовтня 1938 р. Берлін запропонував Варшаві погодитися з включенням Данцигу до складу Третього рейху, дозволити побудову екстериторіальних шосейної і залізничної доріг через «польський коридор» і вступити до Антикомінтернівського пакту, що становило серйозну загрозу підриву основ здійснюваної Ю. Беком політики балансування [3, с. 85; 29, с. 63-64]. На початку наступного року

нацистські лідери вимагали «глобального врегулювання» двосторонніх відносин, знову настирливо пропонували вступити до Антикомінтернівського пакту [30, с. 422-433]. На останнє Ю. Бек зауважив: «Наш пакт про ненапад з Росією трактуємо серйозно як довготривале рішення» [49, с. 241]. Не бажаючи, проте, бути молодшим партнером Третього рейху, польський уряд 29 березня 1939 р. остаточно відмовився прийняти пропозиції про територіальне врегулювання, а через два дні заявив, що зміна статус-кво в Данцигу буде розглядатись як напад на його країну. В цих умовах нацистська верхівка стала схилитися до воєнного вирішення польського питання [19, с. 168].

Оцінюючи міжнародне становище Другої Речі Посполитої і рівень її суперечностей з Третім рейхом, сталінська дипломатія в січні 1939 р. дійшла висновку, що безперервне прагнення останнього до ревізії кордонів визначило зигзагоподібність польської зовнішньої політики і що жодне зі спірних питань між цими державами не може бути розв'язане мирним шляхом, а, отже, зіткнення Німеччини і Польщі є неминучим [36, с. 36].

За деякими даними, один із супроводжуючих І. Ріббентропа до Варшави в січні 1939 р. чиновників – радник бюро міністра, спеціальний референт з українського питання, голова Польсько-німецького товариства

П. Клейст нібито одержав в останній день візиту таку недвозначну відповідь від керівника канцелярії Ю. Бека графа Любеньського: «Потрібне тривале взаєморозуміння з Німеччиною, проте без того, щоб Польща була втягнута в антирадянські авантюри. У своїй прикордонній ситуації Польща не може собі дозволити участь в антирадянських блоках. Така позиція польського уряду, яку Бек виклав у розмові з рейхсміністром». Той же П. Клейст дізнався також, що заступник голови польського зовнішньополітичного відомства Я. Шембек наступним чином сформулював підсумки цього візиту: Ріббентроп зрозумів неможливість вступу Польщі до Антикомінтернівського пакту [1, с. 181]. Як зазначив Л. Безименський, залишається лише додати: П. Клейст був регулярним відвідувачем німецького журналіста в польській столиці Р. Геррнштадта, якого високо цінував за його обізнаність і з яким сам ділився інформацією. Це був член радянської розвідувальної групи, яку Розвідуправління Генштабу РСЧА розмістило в Варшаві. Не підлягає сумніву, що відомості П. Клейста попали в Москву [1, с. 181].

Підтвердженням вище зазначеної позиції Варшави була розмова В. Потьомкіна з В. Гжибовським 11 січня 1939 р. у Москві. На припущення заступника наркома, що маючи до вибору зближення або з більшовиками, або з нацистами, Польща скоріше обере другий варі-

ант, посол відповів, що такої альтернативи реально не існує. «Натомість, – додав він, – вважаємо однаково не бажаною як гітлеризацію Росії, так і більшовизацію Німеччини» [38, арк. 2-3].

Виходячи з вище окресленої ситуації, М. Литвинов на початку 1939 р. намагався перевести радянсько-польські відносини в союзницькі, навіть у площину ймовірного військово-політичного альянсу проти гітлерівської агресії. Однак, на перешкоді цьому стояли як сталінське бачення розвитку двосторонніх відносин, яке незабаром привело до відставки наркома, так і наростаючий тиск нацистської верхівки на офіційну Варшаву, що змушував останню викручуватись і уникати однозначних рішень [36, с. 36]. Тому, на наш погляд, не дивно, що Польща, за словами В. Гжибовського, «зберігала негативне ставлення до багатосторонніх комбінацій, спрямованих проти Німеччини» [29, с. 265].

А це, своєю чергою, посилювало неприязнь до неї з боку Кремля. Так, генеральний консул Другої Речі Посполитої в Києві Є. Матушинський повідомляв її послу в Москві В. Гжибовському 25 лютого 1939 р.: «... продовжується наростаюча ізоляція і стеження за нашим консульством». З нагоди чергових роковин Червоної Армії в газетах з'явилися матеріали антипольського характеру, зокрема мемуари командарма С. Тимошенка про його бої у складі Першої кінної армії, поряд з С. Будьонним і К. Ворошиловим, проти «білополяків» під Козятином і Радзивілом. Є. Матушинський звернув увагу на те, що у згаданих мемуарах польські офіцери зображені «боягузами, полохливими зайцями» [37, арк. 11].

Як впливає з запису бесіди німецького журналіста з П. Клейстом 13 березня 1939 р., останній заявив: якщо в Берліні сподівалися залучити Варшаву на свій бік в якості союзниці у війні проти СРСР, то нині тут переконані, що це неможливо. «Очевидно, – зауважив П. Клейст, – Польща повинна бути спочатку територіально розділена (відокремлення областей, що належали раніше Німеччині, і утворення західноукраїнської держави під німецьким протекторатом) і політично організована (призначення надійних з німецької точки зору керівників Польської держави), перш ніж можна буде розпочати війну з Росією при допомозі Польщі і через Польщу. Із цієї точки зору територіальні зміни в зв'язку з акцією проти Чехословаччини мають надто важливе значення» [3, с. 273].

Через день німецькі війська вступили на не окуповану частину Чехословаччини.

Безперечно, сталінське керівництво ретельно відстежувало позицію Німеччини, західних і сусідніх держав та їх ставлення до СРСР.

На останнє певною мірою проливає світло приватний лист англійського прем'єр-міністра Н. Чемберлена, написаний через 10 днів після ліквідації суверенної Чехословаччини. «Повинен зізнатися, – писав він, – що Росія викликає в мене найглибше недовір'я. Я ніскільки не вірю в її здатність здійснити дійовий наступ, навіть якби вона цього захотіла. І я не довіряю її мотивам, які, на мою думку, мають мало спільного з нашими ідеями свободи. Вона хоче лише розсварити усіх решту. Крім того, багато з малих держав, особливо Польща, Румунія і Фінляндія, ставляться до неї з ненавистю і підозрою» [16, с. 392].

Тодішній розвиток подій у Європі свідчив про наступне: для СРСР складалася небезпечна ситуація, яка означала, що він неминуче опиниться віч-на-віч з Німеччиною. Тому радянські дипломати докладали значні зусилля, аби, не беручи на себе жодних зобов'язань, змусити офіційний Лондон недвозначно пообіцяти допомогу державам-лімітрофам. Спроби першого добитись, щоб Радянський Союз гарантував підтримку своїм сусідам на випадок гітлерівської агресії, потерпіли невдачу [14, с. 248]. 22 березня ТАРС спростувало повідомлення про те, що СРСР запропонував свою допомогу Польщі та Румунії, якщо вони стануть жертвами нападу, оскільки, мовляв, ці країни за нею не звертались і про жодну загрозу їхній безпеці не повідомляли [3, с. 314].

Спростування ТАРС з'явилося того ж дня, коли в Лондоні відкрилася важлива нарада з участю Н. Чемберлена, Е. Галіфакса, Ж. Бонне та інших англійських і французьких високопосадовців. Після неї відбувся витік інформації в пресу про те, що «всі проекти протидії Німеччині зустрічають головні труднощі з боку Польщі. Польща боїться відмовитися від здійснюваної до сих пір полковником Беком політики балансування між Радянським Союзом і Німеччиною. Польща, побоюючись Німеччини, не наслідуються взяти участь у деклараціях проти агресії» [22, с. 158].

Зрештою, офіційний Лондон мав надійні джерела інформації. Ще 30 березня радянський посол тут І. Майський повідомив в наркомат закордонних справ, що, за словами прем'єр-міністра Н. Чемберлена, «британський уряд отримав точні відомості про намір Німеччини напасти на Польщу і що він, Чемберлен, вважає необхідним зараз же попередити Німеччину про те, що Англія у такому випадку не може залишитись стороннім глядачем...» [3, с. 349].

Коли 31 березня 1939 р., за дві години до заяви Н. Чемберлена в палаті общин про надання в односторонньому порядку гарантій допомоги Польщі, міністр закордонних справ Великобританії Е. Галіфакс запитав радянського повпреда в Лондоні І. Майського, чи готова його країна до-

помогти полякам зброєю та іншими поставками на випадок німецького нападу, то останній обмежився тим, що вказав на «відкрите небажання самої Польщі користуватися нашою підтримкою», додавши при цьому: його уряд не бажає «нав'язуватися будь-кому зі своєю думкою», а буде притримуватися «позиції уважного спостерігача» [3, с. 353].

1 квітня М. Литвинов повторив британському послу У. Сідсу, що радянські лідери вважають себе нічим не зв'язаними і будуть чинити згідно власних інтересів, а через два дні він запропонував Й. Сталіну офіційно спростувати через ТАРС поширену за кордоном думку, нібито «ми автоматично будемо постачати Польщу зброєю, авіацією і т. д.» [3, с. 354; 9, с. 246].

4 квітня газета «Известия» дійсно надрукувала повідомлення ТАРС, в якому вказувалося, що всупереч заявам закордонної преси, Радянський Союз не брав на себе зобов'язань на випадок війни постачати поляків військовими матеріалами і закрити сировинний ринок для німців [15].

На думку деяких істориків, британські гарантії, надані полякам, мали серйозні наслідки для СРСР. Вони убезпечували і його від гітлерівської агресії. Москва ніби одержала більш солідний «страховий поліс», ніж пропозиції, надані Варшаві Лондоном і Парижем. Оскільки Німеччина не мала жодної реальної можливості атакувати Радянський Союз, не здобувши попередньо перемоги над Польщею і її західними союзниками. А це означало, як могло здаватись, воєнну кампанію на декілька років. Така ситуація лише посилювала роль Кремля і підвищувала ціну можливої співпраці з ним. Вона розв'язувала руки радянській дипломатії і давала їй можливість вільного обрання лінії закордонної політики: з антигітлерівською коаліцією, з нацистами або строгого нейтралітету [5, с. 78; 32, с. 112; 46, с. 466]. На думку Р. Куллондра, Й. Сталін «придбав заслін на заході, якого він добивався протягом десяти років. З цього моменту він немов би з балкона, будучи в безпеці, може стежити за подіями, що відбуваються [43, с. 263]. Як зазначив Г. Кіссінджер, британські гарантії Польщі та Румунії усунули у Москви останній стимул для вступу у серйозні переговори стосовно альянсу з західними демократіями. Й. Сталін, таким чином, пожинав плоди союзу «де-факто» з Великобританією, не будучи нічим їй зобов'язаним [17, с. 295].

Як бачимо, англо-французькі декларації про гарантії створили в Центрально-Східній Європі нову політичну ситуацію. По-перше, сталінське керівництво, дізнавшись, що Лондон і Париж зобов'язалися самі воювати з Третім рейхом з-за Другої Речі Посполитої, вперше

отримало гарантію того, що його країна за власним вибором може залишитись осторонь європейської війни в разі нападу гітлерівців на Польщу, а, отже, стати арбітром справ на континенті. По-друге, Варшава, підбадьорена зобов'язаннями західних демократій, ще більш вперто могла відкидати будь-яку співпрацю з Москвою проти ймовірної нацистської агресії. По-третє, Німеччина унаслідок односторонніх гарантій Лондона і Парижа отримала більш вагомий шанс на нейтралітет Радянського Союзу на випадок її війни з західними державами з-за Другої Речі Посполитої. Після надання 13 квітня англо-французьких гарантій Греції та Румунії, що мала спільний кордон з Польщею, через усю Європу, від Балтійського до Чорного морів, для Радянської держави був створений гарантійний заслін, за порушення якого Англія та Франція зобов'язалися воювати з Третім рейхом, якщо він посуне на Схід. Звідси істотно збільшився оперативний простір політичних дій Кремля в умовах європейської воєнної кризи, в той час як для Берліна та його противників він істотно звузився [26, с. 44-45].

Водночас Москва не залишала надій залучити Варшаву до антигітлерівської коаліції і визначити взаємні зобов'язання. 31 березня, 1, 2, 4 квітня М. Литвинов і В. Потьомкін зустрічалися з В. Гжибовським, пропонуючи допомогу на випадок німецької агресії, залучаючи до участі в колективних акціях, доводячи, що рівновага на континенті, яку так наполегливо прагне зберегти Ю. Бек, давно зруйнована, а також висловили жаль, що «Польща і Румунія відкидають допомогу Рад» і що Польща не братиме участі в жодній декларації і в жодній консультації спільно з СРСР [10, с. 62-64; 12, с. 71-75; 36, с. 39-49; 38, арк. 4]. У відповідь на це посол знову повторив: «Польський уряд неодноразово заявляв, що, перебуваючи між СРСР і Німеччиною і намагаючись у цьому становищі підтримувати відому політичну рівновагу, він не може примкнути до жодної акції, в якій одна з названих держав виступала би проти іншої... Якщо його (Гітлера –Л.Т.) ставлення до Польщі набере надто агресивного характеру, хитанням польського уряду буде покладено кінець і він силою обставин змушений буде, за допомогою великих держав, «відстоювати незалежність своєї держави» [8, с. 242-243].

У телеграмі до свого МЗС 1 квітня В. Гжибовський просив інструкцій: «Чи можна подавати вище наведене за нашу офіційну точку зору, чи теж маю додати інші коментарі? [38, арк. 5]. У відповіді, що надійшла від Ю. Бека 4 квітня, роз'яснювалось: надаючи величезного значення відносинам зі своїми двома сусідами, Польща не може, проте, як і стосовно Східного пакту, зв'язувати свою політику з полі-

тичними угрупованнями. З огляду на це вона відмовилась також і від участі в Антиконтинентальському пакті» [38, арк. 6].

Під час чергової зустрічі з В. Гжибовським, 4 квітня, М. Литвинов на репліку посла про те, що «коли потрібно буде, Польща звернеться за допомогою до СРСР», відповів: «Вона може звернутися, коли буде вже пізно, і що для нас навряд чи прийнятне становище загального автоматичного резерву» [3, с. 359].

Того ж дня, після зустрічі з В. Гжибовським, нарком у листі до радянського повпреда у Німеччині О. Мерекалова вказав на позицію Варшави, що відмовилася підписати запропонований Лондоном проєкт декларації про співпрацю з метою збереження миру і безпеки в Європі, під якою передбачалися підписи Великобританії, СРСР, Франції і Польщі. Через це, мовляв, запланована акція «застопорилась», а британський і французький уряди, «очевидно, зраділи польським запереченням і стали придумувати комбінації без СРСР». Особливо звертає на себе увагу викладена тут думка М. Литвинова про загальні принципи радянської зовнішньої політики, яка, безперечно, відображала позицію Й. Сталіна: «Ми чудово знаємо, що затримати і призупинити агресію в Європі без нас неможливо, і чим пізніше до нас звернуться за нашою допомогою, тим дорожче нам заплатять» [9, с. 252-253].

10 квітня В. Гжибовський був запрошений до В. Потьомкіна, який за дорученням свого уряду поскаржився на зміст промови польського посла в Нью-Йорку Є. Потоцького. Останній нібито заявив, що для Польщі вибір між Третім рейхом і Радянським Союзом – це вибір між двома хворобами. «Не маючи впевненості у тому, що війська, котрі прийдуть на допомогу, залишать Польщу, Польща не має дружніх стосунків з обидвома цими державами», – наголосив Є. Потоцький [38, арк. 18].

У листі радянському повпреду у Франції Я. Сурицю 11 квітня нарком відзначив, що Лондон і Париж прагнуть одержати від Москви односторонні зобов'язання захищати Польщу і Румунію за їх першою вимогою і в тих формах, на які вони самі вкажуть, оскільки, мовляв, підтримка останніх відповідає інтересам СРСР. «Але чому ми повинні брати на себе такі односторонні зобов'язання? – риторично запитував нарком. – ...ми свої інтереси завжди самі будемо усвідомлювати і будемо робити те, що вони нам диктують. Навіщо ж нам заздалегідь зобов'язуватися, не видобуваючи з цих зобов'язань рішуче жодної користі для себе?» [3, с. 371].

В іншому листі до І. Майського того ж дня М. Литвинов висловив стурбованість британськими гарантіями Польщі від 31 березня,

оскільки вони, на його думку, могли при певних обставинах набрати антирадянської спрямованості. «Я допускаю, – зазначав він, – що згода Бека на англійську допомогу мала на увазі антирадянський характер угоди. Особливо неприйнятливим було би приєднання Англії до польсько-румунського договору, тому що, по-перше, він був відверто заключений проти СРСР, а, по-друге, зачіпає бессарабську проблему» [3, с. 372].

10 травня Ю. Бек запросив на бесіду В. Потьомкіна, який повертався через Варшаву з поїздки в балканські країни. Даючи згоду на таку зустріч, новий нарком закордонних справ В. Молотов зауважив, що «головне для нас – дізнатися, як у Польщі складаються справи з Німеччиною. Можете натякнути, що у випадку, якщо поляки захочуть, то СРСР може їм допомогти» [4, с. 394; 8, с. 352].

Інформуючи В. Молотова про годинну розмову з польським міністром, В. Потьомкін зазначив, що шляхом детального аналізу співвідношення сил у Європі і можливостей ефективної франко-англійської допомоги Варшаві підвів Ю. Бека до визнання, що «без підтримки СРСР полякам себе не відстояти». Від себе заступник наркома додав, що Радянський Союз «не відмовив би в допомозі Польщі, якби вона того побажала» [3, с. 444; 29, с. 389].

Через два дні В. Гжибовського прийняв В. Молотов. Інформуючи своє МЗС про зустріч з наркомом, посол звернув увагу на наступне: «...Молотов слухав уважно. Пункт про наші застереження просив повторити три рази, фрагмент про взаємну допомогу – чотири рази... Заявив єдине, що наше ухиляння від дискусії про взаємну допомогу може ту допомогу в разі конфлікту ускладнити... Молотов підтвердив вагу Польщі як великої держави і декларував прагнення до дружніх з нами стосунків... Склалося враження, що ставиться до мене прихильно і з певним довір'ям» [38, арк. 13].

Вище наведене визнання Ю. Бека сприйняли в Москві як доказ того, що полякам не вдалося домовитись з німцями і що, своєю чергою, Берлін не зумів втягнути Варшаву у спільні дії проти СРСР. Додамо також, що вище зазначені позиції керівників НКЗС були спрямовані на порушення польської політики рівноваги. Водночас, на думку деяких істориків, питома вага Другої Речі Посполитої в очах сталінського керівництва зменшувалася, вона не складала для нього вагомому партнера, а все більше виглядала заручницею ситуації, майбутньою жертвою її розвитку, особливо на фоні успіхів просування до розширення співробітництва з Берліном, перед яким Кремль поставив категоричну вимогу: «...для успіху економічних переговорів



повинна бути створена відповідна політична база» [9, с. 386]. Генсек ЦК ВКП (б) схилився на користь не необхідного для справжньої безпеки об'єднання усіх потенційних противників агресивних намірів нацистів, а геополітичного вирішення в імперському стилі [36, с. 43].

Німецька сторона не забарилася з пропозиціями політичного зближення і окреслення контурів майбутньої угоди. Свідченням цього була, зокрема, берлінська зустріч 26 липня тимчасово повіреного у справах СРСР Г. Астахова з завідувачем східноєвропейською референтурою відділу економічної політики МЗС Німеччини К. Шнурре. Зазначивши, що він викладає позицію А. Гітлера та І. Ріббентропа, К. Шнурре запевнив, що «ми пішли б цілком назустріч СРСР» з низки питань. «Стосовно конкретно Прибалтійських країн, то ми готові у ставленні до них повести себе так, як і в ставленні до України. Від будь-яких зазіхань на Україну ми навідріз відмовились за винятком частин, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, відносно яких становище не ясне». Розглядаючи в ході розмови польську проблему, німецький представник висловив готовність вирішити її спільними зусиллями: «Ще легше було б домовитись стосовно польської проблеми» [4, с. 137].

Характерно, що на запитання Г. Астахова: «Ну, а якщо Польща, скажімо, поступиться Данцигом? Адже тоді «дружба» може відновитись і, отже, політика стосовно СРСР знову зміниться у гірший бік?» співрозмовник упевнено відповів: «Цього не буде. Відновитися німецько-польські відносини вже не можуть. Вони розладналися остаточно» [4, с. 137].

29 липня статс-секретар німецького МЗС Е. Вайцзеккер уповноважив Ф. Шуленбурга передати В. Молотову: «При будь-якому розвитку польського питання, або мирним шляхом, як ми цього хочемо, або будь-яким іншим шляхом, тобто з застосуванням нами сили, ми будемо готові гарантувати усі радянські інтереси (читай: Західну Україну – Л. Т.) і досягнути розуміння з московським урядом» [45, с. 122].

Через кілька днів І. Ріббентроп запросив до себе тимчасово повіреного у справах СРСР Г. Астахова. Інформуючи про цю зустріч Ф.Шуленбурга, він зауважив: «На випадок такого розвитку подій (конфлікту з Польщею – Л. Т.) я зробив обережний натяк на бажаність досягнення угоди з Росією про долю Польщі» [48, с. 38]. Виконуючи доручення Е. Вайцзеккера, Ф.Шуленбург у розмові з В.Молотовим 3 серпня запевнив останнього, що при будь-якому варіанті розв'язання польського питання не будуть зачеплені інтереси СРСР [4, с. 162].

Назріваюче політичне зближення двох могутніх сусідів Польщі, їх готовність досягти угоди коштом її суверенітету, а, отже, нереальність

принципу «рівновіддаленості», оскільки він виключав домовленість між ними, а вона все більше ставала ймовірною – усе це не було помічено керівником польського зовнішньополітичного відомства. Найсамперед тому, що в польському МЗС становище Москви оцінювалось як вельми складне при відсутності будь-якого поля для маневру. Виходячи з ворожого ставлення А. Гітлера до СРСР, непримиренності більшовицької і нацистської ідеологій, Ю. Бек вважав нереальною нормалізацію радянсько-німецьких стосунків [41, с. 58].

Крім того, як зазначив С. Дембський, нацистська верхівка в останній період цілеспрямовано прагнула до створення антирадянського блоку з участю Польщі. В ультимативній формі вона вимагала від останньої погодитись з подібним проектом. Це повинно було переконати її в перманентній антирадянській позиції А. Гітлера. Своєю чергою, Москва намагалася запевнити Варшаву, що жоден поворот її політики стосовно Польщі неможливий, а на випадок конфлікту з Третім рейхом вона може розраховувати на позитивний нейтралітет і поставки сировини [6, с. 12]. Так, 12 червня, після зустрічі з В. Молотовим, В. Потьомкіним, А. Микояном, посол В. Гжибовський повідомив з Москви: радянські представники чітко підкреслили в розмові, що на випадок конфлікту з німцями «можемо на них розраховувати» [38, арк. 10].

Певним підтвердженням видавання бажаного за дійсне є запис розмови Я. Шембека з Ю. Беком 30 травня, під час якої міністр підкреслив першочергове значення відносин з Берліном і висловив бажання «ще раз зробити спробу розумного компромісу», оскільки, мовляв, і «Німеччина бажала би вести з нами переговори» [3, с. 522; 12, с. 114]. І далі він заявив: «...ми йдемо до війни. Невідомо, чи вибухне вона, але Німеччина віддає собі звіт у тому, що якби вона окупувала всю Польщу, то вона зіштовхнулася би тоді з Радами і проти неї виступила би уся Червона армія» [3, с. 523; 12, с. 115].

Вищезазначений матеріал дозволяє зробити деякі висновки. Відносини між Радянським Союзом і Другою Річчю Посполитою у розглядуваний період були складними, суперечливими, відображали специфіку їхніх автократичних політичних систем, свавілля керманічів, своєрідність уявлень останніх, породжених тривалим історичним протистоянням, упередженнями, минулими конфліктами. Винятково негативне ставлення Польщі до радянських пропозицій з організації системи колективної безпеки на континенті, амбіційні плани стати фундатором «третьої Європи», потурання анексії Третім рейхом Австрії, участь у розмежуванні Чехословаччини, обіцянки виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну, ультимативні вимо-

ги до Литви, наростаюча напруга у відносинах з Берліном привели врешті-решт до катастрофічного погіршення воєнно-стратегічного становища Другої Речі Посполитої, що була тепер оточена з трьох сторін гітлерівськими військами.

Зі свого боку, Радянський Союз, зовнішньополітична доктрина якого була надзвичайно ідеологізована, непослідовна і кон'юнктурна, виношував ідею чергового поділу Польщі, в якій вбачав тоді найкрупнішого реального противника.

Варшава і Москва продемонстрували однозначно негативну реакцію на проголошення автономії Карпатської України та ідеї створення «Великої України».

У ході більшовицько-нацистського зближення українське і польське питання розглядалися лише в площині реалізації геополітичних планів обох країн.

### Джерела та література:

1. Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой / Л. Безыменский. – М., 2000.
2. В Западной Белоруссии // <http://dtzkyyy.livejournal.com/>.
3. Год кризиса, 1938 – 1939: Документы и материалы: В 2-х томах. – М., 1990. – Т. 1.
4. Год кризиса, 1938 – 1939: Документы и материалы: В 2-х томах. – М., 1990. – Т. 2.
5. Дембски С. Советский Союз и вопросы польской политики равновесия в преддверии пакта Риббентропа-Молотова. 1938 – 1939 годы / С. Дембски // Отечественная история. – 2001. – №2.
6. Дембски С. Польско-советские отношения в оценках Берлина в 30-е годы. Некоторые вопросы / С. Дембски // Мир истории. – 2002. – №5.
7. Документы внешней политики СССР. – М., 1977. – Т. XXI.
8. Документы внешней политики СССР. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн.1.
9. Документы внешней политики СССР. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн.2.
10. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937 – 1939: В 2-х томах. – М., 1982. – Т. 2.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1969. – Т. VI.
12. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1973. – Т. VII.
13. Дульян А. Мюнхенская конференция 1938 года, 70 лет спустя / А. Дульян // Международная жизнь. – 2008. – №8-9.
14. Дюллен С. Сталин и его дипломаты. Советский Союз и Европа. 1930 – 1939 гг. Пер. с франц. / С. Дюллен. – М., 2009.
15. Известия. – 1939. – 4 апреля.

16. История внешней политики СССР. – М., 1976. – Т. 1.
17. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. / Г. Киссинджер – М., 1997.
18. Макаручук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945): історико-правове дослідження / В. Макаручук. – К., 2007.
19. Мельтюхов М. Советский Союз и политический кризис 1939 года / М. Мельтюхов // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? – М., 2009.
20. Наджаров Д. СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 – март 1939 гг. / Д. Наджаров // Отечественная история. – 2000. – № 2.
21. Нарочницкая Н. Концерт «великих держав» накануне решающих событий / Н. Нарочницкая // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну. – М., 2009.
22. Нарочницкая Н. «Двойная игра великих держав» накануне решающих событий / Н. Нарочницкая // Международная жизнь. – 2009. – № 10.
23. Очерки истории российской внешней разведки: В 6-ти томах. – М., 1997. – Т. 3.
24. Парсаданова В. Эдвард Рызд-Смиглы / В. Парсаданова // Вопросы истории. – 2007. – № 8.
25. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения «Особой папки». 1923 – 1939. – М., 2001.
26. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах. – К., 2003. – Т.4.
27. Правда. – 1938. – 10 октября.
28. Системная история международных отношений: В 2-х томах. – М., 2006. – Т. 1.
29. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 г.): Докум. и матер. – М., 1971.
30. Трофимович Л. Польша в зовнішній політиці Німеччини і Радянського Союзу / Л. Трофимович // Наукові записки НУОА. Сер. «Історичні науки». – Острог, 2004. – Вип. 4.
31. Трофимович Л. Польша дипломатія у період чехословацької кризи 1938 р. / Л. Трофимович // Наукові записки НУОА. Сер. «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 10.
32. Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 – 1939. Пер. с нем. / И. Фляйшхауэр – М., 1991.
33. Христофоров В. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны (по архивным материалам ФСБ России) / В. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2009. – №1.
34. Цернак К. Конец эпохи великих держав в европейской политике / К. Цернак // Вопросы истории. – 1993. – №5.
35. Черчилль У. Вторая мировая война / У. Черчилль. – М., 1991. – Т.1.
36. Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях / И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова. 2-е изд. – М., 2009.

37. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo spraw zagranicznych. Widział Wschodni (далі – AAN. MSZ. WS). – Sygn. 6711.
38. AAN. MSZ. WS. – Sygn. 6756.
39. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. Serie D. IV. – Waschington, 1948.
40. Batowski H. Antecedencje 17 września 1939 / H. Batowski // 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków. – Kraków, 25-26 października 1993. – Kraków, 1994.
41. Beck J. Przemowienia, deklaracje, wywiady / J. Beck. – Warszawa, 1939.
42. Centralne Archiwum Wojskowe. Oddział II. Sztab Główne. Sygn. I- 303. 4. 5470.
43. Coulondre R. De Staline a Hitler. Souvenirs de deux ambassades 1936 – 1939 / R. Coulondre. – Paris, 1950.
44. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935 – 1945) (далі Diariusz i teki). – London, 1972. – T. IV.
45. Hass G. 23 August 1939. Der Hitler – Stalin – Pakt. Dokumentation / G. Hass. – Berlin, 1990.
46. Kornat P. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop – Molotow / P. Kornat. – Warszawa, 2002.
47. Materski W. Tarcza Europy: stosunki polsko-sowieckie 1918 – 1939 / W. Materski. – W-wa, 1994.
48. Nazi – Soviet Relations, 1939 – 1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office. – Washington, 1948.
49. Polska polityka zagraniczna w latach 1926 – 1932. – Paryż, 1990.
50. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. – W – wa, 2005.
51. Tomaszewski J. Warianty dyplomacji w Europie Środkowej w latach 1938 – 1939 / J. Tomaszewski // Akta Universitas Wratislaviensis. – Wrocław, 1981. – Nr. 543. – Historia XXXVI.
52. Zacnarias M. Jozef Beck i «polityka równowagi» / M. Zacnarias // Dzieje Najnowsze. – 1988.